

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ІГОР СТАМБОЛ

**МИХАЙЛО
КОМАРОВ**

Харків
«Фоліо»
2021

«СТАРОМУ ДУБОВІ — МОЛОДІ ПАРОСТИ»

Нещодавно світ подивував драматичний голлівудський фільм «Геній і безумець» («The Professor and the Madman») режисера Фарада Сафінія, де за чудовою грою зіркових акторів Мела Гібсона та Шона Пенна у тонкощах розкрито історію створення Оксфордського словника англійської мови. Так Західний світ вдається до популяризації серед загалу, зокрема й українського, досить, здавалося б, нудної і специфічної справи — словникарства.

Якщо для найпопулярнішої на сьогодні у світі мови та її носіїв так важливо пам'ятати, хто оформив їхній спосіб вираження думок у словник ціною праці, якої і титани злякалися б, то що стосується нас — народу, ідентичність і мову якого на законодавчо-геноцидному рівні стирали зі світового культурного контексту? Хіба нам не потрібно знати ще досконаліше рятівників нашого способу мислення? А ці люди були зовсім не гірші за вшанованого і навіть художньо осмисленого генія — Оксфордського професора Джеймса Мюррея. Ба більше, наші сподвижники працювали за умов тотального невизнання, по-

стійної небезпеки і нерозуміння з боку апатійного оточення, в реаліях, наближених до умов «резервацій» чи «гетто».

Тягарем для британців було лише зібрати слова й оживити їх цитатами з класичних творів. Для українців же питання полягало у боротьбі за життя власного культурного коду. Не було б у нас кількох постатей, які погодилися віддати на справу словника майже десять років власного життя, важко сказати, чи вдалося б відстояти право на існування української культури впродовж тоталітарного ХХ століття. Чи не були б ми на задвірках зрозуміло якої імперії, як циркові мавпи, і чи не довелося б поодинокі викрикувати на вулицях зрусифікованих пустель щось по-українськи, аж поки не забирали б до в'язниці чи психлікарні? Сьогодні, дякуючи декільком десяткам українських інтелектуалів, ми не перетворилися на вимираючих культурно чукч, удмуртів, калмиків, хакасів, комі-пермяків, удегейців, ми навіть маємо вигідніше положення, ніж досі пригнічувані білоруси, чеченці, баски та інші народи.

Здається, що такого б не могло статися? Ще й як, коли б імперії, до якої входила більша частина українців, вдалося б цілком реалізувати свою узаконену, відкриту і цілеспрямовану політику русифікації та асиміляції. Їм просто не вистачило часу. А ще «палки в колеса» катка геноциду та лінгвоциду вставляла інтелігенція, яка всупереч арештам і судам, депортаціям, висланням та професійним поневірянням зберегла і цілковито оформила власне українську культуру.

Щодо українського словникарства спеціалісти завжди згадують дві найпомітніші постаті Наддніпрянщини: Бориса Грін-

ченка та Михайла Комарова. І якщо перший, хоч і замало для його рівня впливу та здобутків, але згадується в когорті про-світників, письменників та громадських діячів, його іменем на-звано один з найпотужніших молодих університетів України та його вивчає ціле коло науковців-грінченкознавців, аби розкри-ти якнайбільше здобутків його «творчої лабораторії», то Ми-хайло Комаров досі залишається на задвірках культурознавчих та державотворчих дискурсів.

А він одним з перших, за кілька років до Грінченка, створив ра-зом з однодумцями ледь не найвагомійший аргумент проти шовіні-стичних дискусій імперської Росії. Він видав російсько-україн-ський словник! Ви і сьогодні можете чути від «спеціалістів», що українська мова нібито не може бути відповідником на якомусь із рівнів російської. Звісно ж, це неправда. Але документально, 40 тисячами аргументів з відповідними прикладами це довів Ми-хайло Комаров, створивши словник ще у 1893 році. Чому вини-кають такі дискусії зараз? А зокрема, й тому, що Михайла Кома-рова українці скромно тримають на маргінесі історичної пам'яті.

Ясна річ, українська громада кінця XIX століття не могла б довірити редагування такого надважливого документа, як слов-ник, якомусь маловідомому аматору. Це мав би бути справжній авторитет. І уявімо лишень, що таким авторитетом вважався не університетський професор-мовознавець, а юрист-практик. Людина, яку шанували в усіх закутках підімперської України, на яку покладалися в питаннях захисту, фінансової допомо-ги, культури, громадської і національної справи та звертали-ся за найрізноманітнішими порадами. Таких постатей було

зовсім небагато, про це свідчить, зокрема, вигук відомого лікаря і письменника Цезаря Білиловського: *«Боже, якби в нас та в кожному місті та хоч по одному Комарю!»*.

Як же спромоглися ми забути одну з найпомітніших постатей України другої половини XIX — початку XX століття, людину, яку називають «адвокатом української культури», «українським серцем Одеси» або «одеським Франком» (зокрема, життя Комарова оцінюють за Франковим гаслом: «Працювать, працювать, працювать, в праці сконать!»)?

Спектр причин досить великий. Михайло Федорович Комаров (1844—1913) — видатний бібліограф, лексикограф, видавець, бібліофіл, юрист та громадський діяч — маловизнаний через лише регіональне поширення інформації про нього: Одеса, Умань, Дніпро наче й шанують його, але не настільки, аби назвати на його честь вулицю чи інститут, ну й, звісно, жодного пам'ятника Михайлу Комарову у світі досі немає.

Біографія його досить добре досліджена, але популярної книги про цього велетня думки і діла нема. Колись він будив цілі покоління своїми невеликими історичними нарисами та піклувався про упорядкування найважливішої для всіх українців спадщини, зокрема бібліографії Тараса Шевченка, а ми віддячуємо йому відсутністю перевидання його популярних праць, малим акцентуванням уваги громадськості на важливості появи першого російсько-українського словника і дуже кволо, зазвичай у дуже вузькому колі, згадуємо його родину, що на рівні Косачів, Франків та Грушевських завжди була в центрі уваги української громадськості.

Це стосується й досі не опублікованого джерела, яке б стало вагомим підтвердженням сказаного вище і внесло корективи у сприйняття українського науково-культурного процесу ХІХ—ХХ століть. Це листи, надіслані до Михайла Комарова від Івана Франка, Олександри Куліш, родини Грінченків, Михайла Грушевського, Івана Тобілевича, Варфоломія Шевченка та багатьох інших.

* * *

Що не вдалося московським колоніалістам за роки імперії, більшовикам вдалося значно краще. Стирали пам'ять в українців, залякували й нищили інтелігенцію, асимілювали, підкупували, дарували права і забирали останню картоплину, провели один з найжахливіших у світі геноцидів. Заборонялося навіть згадувати якусь іншу думку, що хоч якось би суперечила чи ставила б під сумнів жахливу з погляду сьогодення пропаганду. Породжені ними міфи так вросли у світогляд, що й за три десятиліття після зникнення «нерушимого» не вивітрюються з голів. Але чомусь таки не вдалося остаточно прибрати здоровий глузд із понівеченого окупантською брехнею суспільства. Щось постійно не сходилося. Не було логіки в тих дурницях, які насаджували багнетами і колючкою концтаборів ГУЛАГу.

Саме логіка приводить нас до історії. Детермінізм породжує питання: що було до нас? Невже позбавлена естетики і бездушна совєцька «хрущівка», яку досі не вигнали з наших міст, побудована на цілинній, пустій до того землі? Якщо ні, то що було на тій землі до неї? Чому воно все зникло, куди поділися люди,

які населяли територію і творили її культуру? І якщо була ця культура, то невже вона виявилася аж такою шкідливою, що її варто забути?

Ось із такими питаннями могли ходити вулицями люди за совецької доби, але мало хто міг собі дозволити вигукнути їх уголос. Робота інтелектуала-гуманітарія, напевне, мало відрізнялася від блукання мінним полем. А користування архівними фондами, рукописами, особовими матеріалами — то вже взагалі копірвання в самих «мінах», зачепивши яку можна було б роботу втратити, а то й свободу, чи і зовсім життя.

Десь у подібному положенні опинився одеський бібліограф і краєзнавець Григорій Зленко, коли в другій половині минулого століття почав працювати в Одеській науковій бібліотеці. Матеріалів для дослідницької роботи було більш ніж достатньо: і стародруки, і раритети, й архівні фонди. Але значна частина цього «багатства» стосувалася української громади, а особливо — її центральної постаті, якою впродовж двох найбільш політично і культурно яскравих десятиліть був саме Михайло Федорович Комаров, або Комар, як він сам часто себе підписував у листах і працях.

«Маленька комашка», за ім'ям якої і досі ховається від українського суспільства справжній велетень, дійсний «апостол правди і науки». Альманахи, без яких би не відбулося української літератури, видавав; найголовнішу для українців бібліографію: шевченківську та театрознавчу — зібрав й опублікував; про козацьку славу, яка ще гула, особливо на Півдні, написав кілька брошур; словник, що назавжди розділив мову

колоніалістів та колонізованих, редагував та успішно надрукував; коли в найбільшому місті підросійської України вдалося отримати право на організацію української культурницької організації, саме Михайла Комарова було обрано головою цього товариства. А книги! Левова частина книжкових раритетів, що складала основне багатство одеської бібліотеки, — всі прикрашалися екслібрисом Комаря. А деякі книжки ще й свідчили про подяку від найвідоміших письменників їхніми ж власноручними підписами.

І серед моря всього цього інтелектуального багатства було важко розібратися. Поодинокі біографічні нариси Агатангела Кримського, Сергія Єфремова, Михайла Возняка та інших, що стосувалися Михайла Комарова, не розкривали всього спектра великої постаті. Розкидані десятилітнім терором та німецько-радянською війною люди і факти, як уламки скла, розлетілися по всьому світові або ще далі — у засвіти.

Науковцеві потрібно було знайти ту життєдайну ниточку, тягнувши за яку можна було б впорядкувати знання про видатного одесита і зв'язати до купи розрізнені факти та відкинути зайві міфи і чутки. Хто міг би це зробити найліпше — звісно, рідний син Михайла Федоровича — Богдан Комаров. Але його адресу було нелегко розшукати.

Богдан Комаров (1882—1975), який за свій одеський період життя встиг заявити про себе як талановитий публіцист, громадський діяч, лексикограф та один з кращих упорядників українських книжкових скарбів, мав фах біолога, який його врятував від цілковитого забуття. У роки Української рево-

ЗМІСТ

«Старому Дубові — молоді парости»	3
Січеславець на Слобожанщині	14
Уманець	29
Адеська Спілка	
і народження російсько-українського словника	35
Перший бібліограф основного надбання українців	46
На сторожі спадку Кобзаря	59
Сіяч книг, історій та «Просвіти»	79
«Українське серце Одеси»	100
«Бібліотека Комарова»	112